

Казимирів Х. Архетип, концепт і міфологема в системі музичних категорій.
Вісник Прикарпатського університету : мистецтвознавство. – Івано-Франківськ, 2013. - вип. 28-29, ч1. – С. 190-195.

Христина Казимирів

викладач кафедри хорового диригування
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені В.Стефаника»

Архетип, концепт і міфологема в системі музичних категорій.

Філософська думка ХХ ст. вела надзвичайно активний пошук тих універсальних категорій і понять, які змогли би об'єднати всі етапи історичного розвитку людської цивілізації і вирішити, як оптимально сумістити і пояснити діалектику кількох сутнісних опозицій, серед яких найважливішими видаються наступні: «універсальне спільне – ментально-національне»; «універсально незмінне – історично мінливе»; «універсальне цілісне – ієрархічно розбудоване». Якщо до універсальній світобудови per se активно звертались мислителі минулого, починаючи від античності попри Ренесанс і до німецької класичної філософії, то зв'язати їх з законами людського мислення і світовідчуття – колективного й індивідуального – найбільш послідовно постарались саме філософи та літератори ХХ ст. Подана стаття не прагне пояснити причини цього еволюційного процесу, натомість автор ставить за мету, розкрити можливості застосування деяких основних категорій філософії минулого сторіччя: архетипу, концепту і міфологеми – в музичній науці як одній із суттєвих складових гуманістичного пізнання світу. Звісно, названі категорії не обмежують кола тих термінів, якими позначаються елементи духовної природи індивіда і суспільства, формування інтелектуально-культурних гено- і фенотипів. В цьому аспекті сутнісними видаються і ряд інших споріднених понять, таких як «топос», «символ», «ідея», «знак», «код», в останні роки – «фрейм» та багато інших. Проте в стислих рамках статті видається недоречним входити в докладніші термінологічні дискусії, тож з усього ряду понять обираються, на нашу думку, найбільш ємні, що до того ж

потребували би свого фундаментального обґрунтування в сучасній музичній науці.

Відносно до деяких інших видів мистецтва, головню до літератури, подані категорії вже застосовуються, причому доволі інтенсивно. Зрештою, і самі філософські праці, що трактують архетип, концепт і міфологеми, постійно озираються на літературні приклади і джерела, більше того – переважно ставлять їх в центр доказової системи. Під тим оглядом вельми показовою видається нещодавня збірка статей і матеріалів, видана в Росії, з промовистою назвою «Архетипи, міфологеми, символи в художній картині світу письменника» [1].

Геніальне відкриття К.Г.Юнга, який виявляє «колективне несвідоме», як запоруку спадкоємності цивілізаційних цінностей, і в ньому виділяє головне зерно – архетипи, що являють собою «успадковані генетично зразки поведінки, сприйняття, уяви і здатні успадковуватись через посередництво культурно-історичної пам'яті» [18,21], дозволило вирішити чи принаймні по-новому поглянути на багато гуманістичних духовних ноуменів.

Серед них один з найголовніших постулатів – це розуміння сили впливу мистецтва, яке якнайширше використовує архетипні конструкції у створенні переконливих художніх образів, притому переконливих не лише для сучасників, тут і тепер, а здатних формувати світогляд віддалених в часі й просторі реципієнтів і навіть нащадків. «Той, хто говорить архетипами, промовляє немовби тисячею голосів, він охоплює і захоплює; при цьому він піднімає зображуване ним зі світу одномоментного і швидкоплинного в сферу вічно суцього; при тому ж і свою особисту долю він підносить до вселюдської долі й через це вивільняє і в нас благодіючі сили, котрі у всі часи давали людству можливість витримати всі біди і пережити навіть найдовшу ніч. В цьому – таїна дії мистецтва...» [26,63].

Дещо інакше трактується в гуманістичному континуумі категорія концепту - від латинського *concipere* (*conceptus*) - думка чи погляд, основне поняття чи ідея, узагальнення, спеціально сформоване з конкретних прикладів. За дефініцією Нового словника Вебстера, концепт - це формулювання,

розумовий образ, ментальний прообраз, ідея поняття, саме поняття [2,202]. У лінгвоконцептології під концептом розуміють головну змістовну одиницю пам'яті, згусток смислу у свідомості людини, до розробки цієї проблеми найбільше приклались російські філологи (Н. Арутюнова, Г. Вежицька, С. Воркачов, В. Карасик, З. Попова, Ю. Степанов, Й. Стернин та ін.). Константи – концепти в сучасній філософії також виявляють свою сутність як основоположні у житті людини. Нп. С. Кримський услід за М. Гайдеггером визначає три основних концепти місця, священного для кожної людини: Дім – Поле – Храм [11,139].

Отже, порівнюючи архетип і концепт в поданих ємких дефініціях, можна прийти до висновку, що якщо архетип за К. Г. Юнгом – це явище колективного несвідомого, прояв *intuitio*, то концепт, метафорично висловлюючись, явище колективного свідомого, тобто прояв *ratio*, а отже, як одна, так і друга складова необхідна для процесу художньої творчості у всіх його вимірах, видах, конкретно-історичних та національних артефактах.

Природно довершує цю тріаду поняття «міфологеми», яке, подібно до архетипу і концепту, має надто узагальнену, універсальну природу, задля чого може трактуватись у філософському полі необхідних духовних кодів кожного індивіда і соціуму. Дехто з дослідників схильний трактувати міфологему як частковий прояв архетипу, точніше – фрагмент останнього: «...архетип близький до міфологеми, але, на відміну від останньої, що являє собою або фрагмент, або відголосок міфу, окремий його мотив в пізніших фольклорних і літературних нашаруваннях, архетип представляє колективне несвідоме в цілому» [2,8]. Окрім того, сучасні культурологи і філософи проводять доволі чітку «демаркаційну лінію» між міфологією як однією з найдавніших форм гуманістичної свідомості, і міфологемами на різних історичних етапах розвитку людської цивілізації. Ця відмінність класифікується більшістю дослідників доволі конкретно: «Диференціація базових моделей світосприйняття на біогенетичні (перша стадія) і культурно-історичні (друга стадія) вельми продуктивна для розуміння природи літературного архетипу, по відношенню до котрого категорія «літературного міфу» чи «міфологеми», створеної авторами-

професіоналами (а значить, вторинної в порівнянні з «природною» міфологією первісних народів), постає лише як його частковий прояв – на рівні одного з архетипних мотивів чи «ідеальних» моделей»[2,10].Подібно тлумачить розвиток міфології – хоч і не вживає конкретно терміну «міфологема» і А. Свідзинський: «Для міфологічного етапу розвитку людської свідомости характерна нерозчленованість (синкретизм) різних форм свідомости та діяльності: релігійної, ритуальної, мистецької, мисливської, трудової. Відповідно і вища сила могла уявлятися як персоніфікованою, так і деперсоніфікованою, присутньою у вигляді ворожих або прихильних до людини духів, які знаходилися у речах, впливали на явища природи. Система достосування людини до вищих сил була доволі складною і, зокрема, включала жертвоприношення, магичні дії, численні заборони (табу) на ті чи інші форми поведінки. Пізніше, зокрема в добу генетично найближчої до нас еллінської античності, синкретизм зменшується, формується політеїзм з достатньо чітким розподілом функцій між богами. Міфотворчість набуває інших форм. Міфи стають витонченішими і літературно досконалішими» [21,74].

В названій тріаді все ж не можемо стверджувати категорично, що міфологема є похідною і частковою відносно до архетипу, а швидше схильні б виділити в ній елемент фантазії, уяви, спонтанності асоціацій і паралелей різного рівня і роду. Тож можна її трактувати як вияв «колективної креативності», подібно до того, як Юнг трактує архетип як «колективне несвідоме». Креативність ця, однак, не торкається будь-якого роду діяльності, навіть художньої, але ґрунтується на прагненні кожної людини зокрема і людства в цілому визначити своє місце в системі «універсум – природа – індивід». Продовжуючи лінію узагальнення архетипу як *intuitio*, концепту як *ratio*, дозволимо припустити, що міфологема може бути узагальнена через поняття *creatio*.

В українській філософії і літературознавстві до проблематики *архетипів – концептів – міфологем* теж звертаються часто і охоче, тим більше, що національна духовна спадщина, передусім фольклорна та сакральна, вельми природно оперують архетипними та міфологічними кодами, а необхідність

багато сторіч виживати в умовах бездержавності змусила народ знаходити більше ідеальні, аніж реальні, соціальні засоби національної самоідентифікації, і в тому сенсі архетипи, як і концепти та міфологеми прекрасно надаються для цієї мети.

Як класичні праці з поданої проблематики варто згадати фундаментальні дослідження Сергія Кримського [8]. Він вводить дуже важливе поняття «ціннісно-сислового універсуму», невід'ємною часткою якого і виявляються архетипи – своєрідні інваріанти універсальних структур культурної свідомості. В цьому ряду він виділяє непохитні для всіх часів, народів і суспільних структур архетипи, що забезпечують гармонію як необхідну умову життєздатності і розвитку людства – це Істина, Добро, Краса.

До архетипів С. Кримський відносить також символи філософсько-теологічного порядку, серед яких особливо виділяє формулу триєдності буття, притаманну християнському світобаченню, чи символіку протилежностей як основи будь-якого розвитку і просування вперед.

Проте крім загально значимих філософ виділяє і специфічно національні, які формувались в залежності від історичного розвитку нації, її духовних пріоритетів та ментальних засад: «Історично статус національних святинь українського народу пов'язувався з національною ідеєю, з архетипом слова (мови) та з архетипом софійності, знаками мудрості самого життя, осяяного благодаттю... Внаслідок такого розуміння в українському менталітеті не було гострого розриву між інтелектом і почуттям, між духом і тілом, вірою та раціональною сферою» [10,274].

І далі уточняє свою думку, розгортаючи її на сферу культурного архетипу нації: «Формування власних культурних цінностей в Україні відбувалось у своєрідному «крейсуванні» між різними культурними формами. Ці мандри у світі культури набували іноді вигляду розігрування різних варіантів поведінки, в якому моделювалось певною мірою входження народу в коло світової цивілізації» [10,297]. Отож, серед інваріантних компонентів універсальних структур української культури С. Кримський називає архетип серця та софійності, а також архетипи Слова та Природи, які пов'язує з історично

складеними найвищими цінностями української нації, що входять в її ментальний комплекс. Невипадково цитована розвідка «Архетипи української ментальності», яка дала поштовх численним науковим пошукам у цій сфері, була вміщена у фундаментальній колективній монографії «Проблеми теорії ментальності». Тож його бачення архетипу цілком відповідає прийнятому в новітній західноєвропейській і американській філософії тлумаченню: «Архетип»... виступає не як абстрактна величина, предмет відстороненого теоретизування, але як втілення «колективного досвіду народу» [24,2].

Звертаючись до визначень концепту в українській філософії і культурології, теж маємо доволі значний дослідницький компендіум. Поминаючи численні інші дефініції, кожна з яких окреслює якусь сутнісну ознаку явища, зупинимось на визначенні українського філософа Анатолія Свідзинського, який схоплює не просто істоту, а ієрархічну побудову «концепту», внаслідок чого вважаємо за необхідне подати дещо розлогішу цитату з його праці.

До категорії «концепту» Свідзинський, спираючись головню на соціокультурні та традиційно-ментальні передумови, відносить «...відносно невелику кількість слів, які позначають поняття, дуже важливі для соціального (тут і далі збережено правопис автора – Х. К.) буття людей, поняття вельми ємні, такі, що еволюціонують в історичному часі, зберігаючи при цьому певне інваріантне ядро. Такі поняття отримали назву концептів. Хоча лінгвістично слово концепт і означає «поняття», однак взяте як термін, воно має набагато ширше значення. Концепти виступають не лише як найважливіші витвори культури, мови, а й як двигуни культури, засіб ефективного впливу на індивіда та формування його як повноцінного члена соціуму. Це стає можливим тому, що концепти віддзеркалюють не просто дуже загальні поняття, вони містять в собі оцінку дійсності, викликають певні емоції, впливають на формування цінностей. Прикладами концептів є «Бог», «природа», «світ», «час», «суспільство», «народ», «культура», «цивілізація», «свобода», «закон», «право», «державна», «мораль», «людина», «любов», «слово», «творчість» і т.д.» [21,170].

І після власних доволі розлеглих міркувань з приводу концепту, автор наводить ємке визначення даного поняття російського культуролога Юрія Степанова, з яким солідаризується: «концепт - це немов би згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини».

Так само і міфологема не раз ставала об'єктом дослідження вітчизняних вчених, особливо в руслі дослідження фольклору та художньої літератури. Так, вельми важливими видаються в цьому руслі праці Г.Грабовича [3], Т.Мейзерської [15], Н.Молотаєвої[16], В.Давидюка[4], причому доволі часто об'єктами міфологізації виступають як сили природи, так і певні ритуальні дієства. В названих і в ряді інших праць здійснюється ретроспективний виклад художнього втілення міфологем в українській літературі різних історичних періодів і стилів, а також в жанрах фольклору: казках, переказах, легендах, обрядах, піснях тощо. Етапною у дослідженні національно-міфологічного мислення стала конференція «Міфологічний простір і час у сучасній культурі» [14], в якій спеціально докладно розглядаються міфологічні чинники сучасного буття в усіх його проявах – від найбільш очевидного мистецького континууму до суто прагматичних, соціально-економічних аспектів застосування міфологічних елементів людського мислення і культурної традиції.

Показовою в цьому сенсі видається дисертація Т.В. Федотової «Міфологеми вогню та сонця в українській літературі: інтерпретаційні моделі» [22], в якій описано особливості трансформації відповідних образів в уявленнях і віруваннях українців, художньо-змістової генези в письменстві XVIII - XIX ст. та на підставі української народної творчості, літературних джерел XVIII - XX ст., творів Г. Сковороди, Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Винниченка, П. Тичини та І. Драча здійснено системний аналіз художніх творів з вогняною та солярною символікою. Подібні приклади є численними в сучасній літературознавчій думці.

Проте якщо в художній літературі всі три названі категорії вже опрацьовані вельми докладно, то в музиці можемо констатувати лише перші підступи до філософсько-гуманістичної проблематики. Серед праць

українських вчених останнього періоду варто виділити музикознавчі розвідки Л. Корній [6] та М. Северинової [19], в яких категорія архетипу прикладається як до більш загальних, так і до конкретніших артефактів національної музичної культури. Нп. Лідія Корній трактує архетиповість в одній із провідних сфер вітчизняної музики – релігійній, тобто бере до уваги найбільш об'ємний вимір поняття, а відтак пов'язує неповторність, своєрідність української духовної музики на різних етапах її розвитку саме з ментальними архетипами: «Своє» - самобутнє в музичному мистецтві існувало завжди, але при збереженні психоповедінкового та психовідчуттєвого архетипу, що визначає ментальність народу, воно змінювалося й еволюціонувало» [6].

Марина Северинова, навпаки, ставить за мету виявити архетипові основи в конкретних творах сучасних українських композиторів – і робить це вельми успішно, акцентуючи «софійність як відкритий текст» в музично-театральному дійстві «Золотий камінь посіємо» Ганни Гаврилець [20] чи «молитовність... як драматургічну вісь, навколо якої вибудовується текстуальна стратегія, «розпаковуються»... архетипові первообрази» [20] у Третьому фортепіанному концерті Мирослава Скорика.

Дуже цікаво і перспективно використовують образно-психологічні можливості музичних архетипів у музичній психології та педагогіці. Тут насамперед варто згадати праці О.В. Яремчук, В.І. Фокіної [23], Л.М.Литвинчук [12], в яких пропонується використовувати психоемоційний вплив характерних музичних зворотів, які дослідниці слушно окреслюють в межах архетипового коду, для вирішення особистісних проблем, з психокоригуючою, а навіть з психотерапевтичною метою.

Щодо концепту, то над впровадженням цієї категорії в музичну науку вельми послідовно працює в останні роки молода одеська дослідниця Валерія Марик [13]. Вона обґрунтовує природність застосування категорії «концепту» в музичній науці передусім тим, що «музикознавче дослідження є концептологічним як результат кристалізації, виходу на поверхню словесного втілення глибинного смислу музичних творів» [13]. Спираючись на засади лінгвоконцептології, В. Марик слушно стверджує, що «в художньому концепті

завжди здійснюється вибір найбільш важливого і відповідального смислу і що саме художні концепти провокують виникнення вічних образів у мистецтві» [13]. Отож, і на музикознавчому рівні можемо стверджувати, що архетип виступає як глибинне, ментально закорінене, навіть не завжди повністю усвідомлене автором зерно художньої ідеї, тобто – як і в інших мистецьких формах – як втілення *intuitio*, в той час, як концепт має переважаючу раціональну природу і, відповідно, співвідноситься з художнім текстом і його архетипом як елемент *ratio*.

Свою особливу природу виявляє в музиці і міфологема. Проте, якщо поняттям національної міфології та її втілення в музиці займається достатньо багато дослідників, то праць, присвячених суто міфологемі як категорії специфічно музичного мислення й її вияву в образно-інтонаційному ряді творчості різних епох, жанрових сфер чи індивідуальних стилів, маємо в українській гуманістичній науці обмаль. Серед них вартує передусім згадати докторську дисертацію Олени Рощенко [17], проте й вона розглядає головню міфологеми пізнього німецького музичного романтизму, зокрема оперні міфологеми Ріхарда Вагнера.

В цьому контексті варто зауважити, що якраз національна музично-фольклорна традиція дає дуже багатий матеріал для вивчення міфологем – навіть не окремих з них, а цілісної системи, оскільки вся дохристиянська етика і уявлення давніх українців ґрунтувалась не просто на міфопоетичних засадах, а на міфологемах як константах узгодження свого власного буття з оточуючим світом і природою. З них випливає і оригінально складена система художньої виразовості у всіх видах мистецтва, яка виявляє національну ментальну природу не лише у виборі основних тем і концептів літературних, живописних чи музичних творів, не лише в їх глибинних архетипах, але й в особливих формах втілення свого міфопоетичного світогляду, для якого кристалізуються на різних етапах історичного розвитку народу – від Київської Русі до сучасності – відповідні міфологеми.

На це вказували численні дослідники, як прихильники свого особливого шляху українців в християнській європейській спільноті (В. Шаян, О.Воропай

та ін.), так і навіть такий видатний християнський мислитель, як Іларіон Огієнко, у своїй праці про дохристиянські вірування українського народу: «Нарешті, без належного знання дохристиянських вірувань годі зрозуміти історію української культури та літератури, як давньої так і нової, бо вона завжди оперує з народними віруваннями, переказами, піснями й т. ін., - взагалі з так званим «етнографічним матеріалом», що в значній своїй мірі склався ще за дохристиянських часів»[1]. Ця думка одного з провідних українських філософів ХХ ст. ще раз підтверджує слушність гіпотези про міфологеми як про вияв «колективного творчого потенціалу», creatio, яке на різних історичних етапах, суспільних обставинах, індивідуальних стилях виявляє свою актуальність і потужну силу впливу.

Отож взаємодія архетипу – концепту – міфологеми в музиці, як фольклорній, так і професійній, на сучасному етапі розвитку музичної науки видається вельми перспективним напрямом дослідження з кількох міркувань. По-перше, в умовах глобалізації, агресивної уніфікації будь-якої інформації, в тому числі й художньої, зростає природний «опір матеріалу» і більшість народів, особливо тих, що володіють давніми культурними традиціями, намагаються усвідомити їх для збереження власної ідентичності. По-друге, гуманістичні науки вже доволі тривалий період рухаються назустріч одна одній, тож розробка фундаментальних проблем філософії, психології та етнології в музичній сфері відповідає викликам часу. По-третє, саме музика, володіючи значним потенціалом безсвідомого – підсвідомого – позасвідомого, може розкрити такі властивості категорій архетипу – концепту – міфологеми, які надто важко помітити у предметно-вербальній площині, а проте вони допоможуть збагнути їх нові грані у пізнанні універсуму.

Використана література:

1. Архетипы, мифологеми, символы в художественной картине мира писателя [Текст] : материалы еждународной заочной научной конференции (г. Астрахань, 19–24 апреля 2010 г.) под. ред. Г. Г. Исаева; сост. : Г. Г. Исаев, Т. Ю. Громова, Д. М. Бычков. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2010. – 289 с.
2. Большакова А. Ю. Архетип, миф и память литературы // Архетипы, мифологеми, символы в художественной картине мира писателя... - С. 8.
3. Грабович Г. Поет як міфотворець: семантика символів у творчості Тараса Шевченка. Пер. з англ. С Павличко. – 2-ге вид., випр. й авторизоване. – К. : Либідь, 1998. – 271 с.
4. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 310 с.

5. Іван Огієнко. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: АТ «Обереги», 1992. – С. 13.
6. Корній Лідія. Проблема національного в українській духовній музиці різних історичних періодів // Режим доступу: http://www.mari.kiev.ua/2010%20-%20Mystectvoznavstvo%20Ukrainy_11/033-037.pdf
7. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. - К. : Вид. ПАРАПАН, 2003. - 240 с.
8. Кримський С. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008 р. - 718 с.
9. Кримський С. Ранкові роздуми / Зб. ст. - Худож. оформ. О. Білецького. - К.: Майстерня Білецьких, 2009. - 120 с.
10. Кримський С. Архетипи української ментальності // Проблеми теорії ментальності – К.: Наукова думка, 2006. – С. 274 – 275.
11. Кримський С. . Архетипи української ментальності // Проблеми теорії ментальності – К.: Наукова думка, 2006. – С. 296 – 297.
12. Кримський С. Б. Дім - поле - храм / С. Б. Кримський // Сучасність : Література, наука, мистецтво, суспільне життя: Щомісячний часопис незалежної української думки . – 03/2005 . – N3 . – С.139-145 .
13. Л.М.Литвинчук. Психологічні механізми дії музики // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка. К.: Наукова думка, 2012. – Випуск 17. – С. 225 – 232.
14. Марик В. Явище концепту і концептосфери в музичному мистецтві : до проблеми вічного образу : автореф. дис.... канд. мист.: 17.00.03 / Одес. держ. муз. акад. ім. А. В. Нежданової. – Одеса, 2008.
15. Мейзерська Т. С. Проблеми індивідуальної міфології: міфотворчість Шевченка – О. : Астропринт, 1997. - 128 с.
16. Міфологічний простір і час у сучасній культурі [Текст] : матеріали міжнародної наук. конф. 12-13 грудня 2003 р. Ч. 3 / Асоціація " Новий Акрополь"; КНУ ім.Т. Шевченка та ін.. – Ч. 1, 2. – К. : Видавництво КНУ ім. Т. Шевченка, 2003.
17. Молотаєва Н. В. Міфопростір художнього тексту: етноміфологеми Т. Шевченка у логіко-лінгвістичному аспекті // Ритуально-міфологічний підхід до інтерпретації літературного тексту: Зб. наук. пр. - К., 1995. – С. 11 – 22.
- 12.
18. Руткевич А. Жизнь и воззрения К. Г. Юнга // Юнг К. Г. Архетип и символ. - М.: 1991. – С. 21
19. Рощенко О.Г. Діалектика міфологеми і нова міфологія музичного романтизму. – автореф. дис.... канд. мист.: 17.00.03 / Національна музична академія України ім. П.І. Чайковського. – Київ, 2006.
20. Северинова М. Ю. Культурні архетипи «софійність» та «слово» як основа музично-драматургічного потенціалу (на прикладі творчості Г. Гаврилець) // Культура України. Випуск 37. – К.: 2012. – С. 32 - 38;
21. Северинова М. Архетипові образи сакрального на прикладі концерту №3 для фортепіано, струнного оркестру та великого барабана М. Скорика // Культура України. Випуск 39. – К.: 2012. – С. 12 – 22.
22. Свідзинський А.В. Синергетична концепція культури. - Луцьк, 2008. – С. 74.
23. Свідзинський А.В. Синергетична концепція культури. - Луцьк, 2008. – С. 179.
24. Федотова Т.В. Міфологеми вогню та сонця в українській літературі: інтерпретаційні моделі. Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.01 /; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2006.
25. Яремчук О.В., Фокіна В.І. Музичні архетипи та їх роль у творчому саморозвитку особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПНУ–К.: Наукова думка, 2012. – Т. XII, ч.3. – С. 441 – 447.
26. Jung C. G. Über die Beziehung der analytischen Psychologie zum dichterischen Kunstwerk // Seelenprobleme der Gegenwart. - Zürich, 1950. – P. 62–63
27. New Websters Dictionary and thesaurus. - Printed and Manufactured in the United States of America, 1993. - P. 202.
28. Myths and Motifs in Literature. Ed. D. J. Burrows, F. R. Lapidus, J. T. Shawcross. – N.Y., 1973. – P. 2.